

Буқаев Ә.Н., Дагжан Ж.
Әл-Фараби және әл-Газали философияларындағы адамгершіліктік жетілу мәселелері

Аталмыш мақалада адамгершіліктік жетілу және оған жетудің жолдарын әл-Фараби мен әл-Газали қалай түсінетіндіктерін қарастырады. Шығыс ойшылдары өз шығармаларында адамның бақытқа ұмтылуын табиғи деп бағалайды, сонымен бірге әл-Фараби бақытты жетілудің жоғарғы дәрежесі, ең жоғарғы мақсат ретінде түсіндіреді. Адамгершіліктік жетілуге ұмтылу мәселесі шығыстық ортағасырлық арабтілді философия мен теологияда басты мәселелердің бірі болып табылады. Әл-Фараби мен әл-Газали философиясындағы рухани-адамгершіліктік мәселелердің шешімі нақты кемелділік әдістерін іздеумен байланысты. Философтардың пайымдауынша, белгілі бір деңгейге ішкі күрес арқылы жетуге болады. Жетілу үшін бастысы адам мәнін, оның сапасын зерттеу керек деген ортақ ұқсас тұжырымдар бар. Шығыстық ой бойынша жетілу – мақсат ретінде танылған. Осы мақсатқа жету жолын түсінуде философтардың ойлары әр түрлі.

Түйін сөздер: жетілу, адам міндеті, құдайлық ақиқат, ішкі күрес, трансмутация.

Bukhayev A.N., DagzhanZh.
Problems of excellence in philosophy of al-Farabi and al-Gazali

In this article authors try to consider as understand perfection and ways of his achievement of al – Farabi and al – Gazali. Thinkers of the East noted in the treatises natural aspiration of the person fortunately, and happiness is understood al-Farabi as a certain degree of perfection, as a certain perfect purpose. The problem of achieving a certain perfection in the east of the medieval Arab-language philosophy and theology is one of the central places. Philosophers have come from the fact that to achieve a certain degree is possible only through an internal struggle. Search of an adequate solution of the problem of spiritual moral improvement in philosophy al-Farabi and al-Gazali is connected with search of ways of a certain perfection. Thinker unanimous in the view that to achieve perfection you must first of all examine the essence of man, his qualities. Perfection eastern thinkers presented as a goal. But in the understanding of how to achieve this goal philosophers disagree.

Key words: perfection, the destiny of man, the divine truth, inner struggle, transmutation.

Бухаев А.Н., Дагжан Ж.
Проблема совершенства в философии аль-Фараби и аль-Газали

В данной статье авторы пытаются рассмотреть, как понимают совершенство и пути его достижения аль-Фараби и аль-Газали. Мыслители Востока отмечали в своих трактатах естественное стремление человека к счастью, причём счастье понимается аль-Фараби как определённая степень совершенства, как некая совершенная цель. Проблема достижения определённого совершенства в восточной средневековой арабо-язычной философии и теологии занимает одно из центральных мест. Философы исходят из того, что достичь определённой степени возможно только через внутреннюю борьбу. Поиск адекватного решения проблемы духовно-нравственного совершенствования в философии аль-Фараби и аль-Газали связан с поиском способов определённого совершенства. Мыслители едины в том, что для достижения совершенства необходимо прежде всего исследовать сущность человека, его качества. Совершенство восточными мыслителями представлено как цель. Но в понимании путей достижения этой цели философы расходятся.

Ключевые слова: совершенство, назначение человека, божественная истина, внутренняя борьба, трансмутация.

**ӘЛ-ФАРАБИ
ЖӘНЕ
ӘЛ-ҒАЗАЛИ
ФИЛОСО-
ФИЯЛАРЫНДАҒЫ
АДАМГЕРШІЛІКТІК
ЖЕТІЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Философиялық ойдың дамуында адамның құлықтық жетілу мәселесі әрқашан өзекті болды, шығыстық ортағасырлық арабтілді философия мен теологияда бұл басты мәселелердің бірі болды десек болады.

Қазіргі таңда Қазақстанның ұлттық өзін-өзі тану жолына түсуіне байланысты адамның рухани жетілуінің маңызы артып отыр. Осыған байланысты әл-Фараби және басқа да шығыстық тұлғалар мұрасы ерекше мәнге ие болуда. Сәйкесінше, ұлттық философия тарихын заманауи ғылыми зерттеуде адамгершіліктік дамуды өзекті етуде. Белгілі шығыстық ғұламалар әл-Фараби мен әл-Ғазали жетілу ұғымын саралауға көп көңіл бөледі. Әл-Фараби мен әл-Ғазали философиясында рухани-адамгершіліктік даму мәселесін шешу нақты жетілу әдістерін іздеумен тығыз байланысты. Ерте заман ойшылдарының терең философиялық және теологиялық ізденістерінің арқасында қазіргі заман алғыспен қарсы алған идеялар белгілі болды, мәселе әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси үрдістерді адамгершіліктік руханиятпен толықтыру жайлы. Бұл тарихи ойлар әлеуметтік-гуманитарлық дамудың құлықтық моделі ретінде, жаңа дүниетанымдық құндылықтар нәтижесі ретінде қарастырса болады. Бұл модельдер әлеуметтік өзгерістер рухани және мәдени өзгерістер үрдісінің нәтижесі екенін, шығыстың рухани тәжірибесі қазіргі күні де маңызды екенін көрсетеді. «Жаһандық традиционализм теоретиктерінің негізгі ұстанымдарына жүгінетін болсақ, дәстүрлі шығыстық қоғам адамгершілікті адам болмысының терең онтологиясы ретінде түсінудімен ерекшеленеді» [1, 9 б].

Аталмыш мақалада адамгершіліктік жетілу мен оған жету жолдарын әл-Фараби мен әл-Ғазали қалай түсінетіндіктерін қарастырамыз. Ойшылдар өз трактаттарында адамның бақытқа табиғи ұмтылуын атап өтеді, яғни әл-Фараби бойынша бақыт белгілі жетілу деңгейі, жоғарғы мақсат ретінде түсіндіріледі. Әл-Ғазали да осы ойды айтқан. Ол адамның жетілуін періштелік қасиеттерге жету секілді түсінеді. Бұл жағдайда адам жаратушының алдында бойсұнушылыққа лайық болады. Мұндай дәрежеге лайық болу әл-Ғазали бойынша кемел адамның дәрежесі. Бірақ жетілу өздігінен келмейді. Философтардың бәріне ортақ ой бойынша жетілу дегеніміз білімге жету және оны

іс-әрекетімен үйлестіре білу. Екі ойшыл да жетілуге мақсат ретінде әкелетін білім мен оның жолдарының қажеттілігін түсінеді. Бірақ мақсат пен адам ұмтылыстарында олардың ойлары әртүрлі. Екі ойшыл да кемелділікке жетуде адам мәнін танудан бастағанды құптайды. Әл-Газали өзінің «Бақыт эликсирі» кітабында адам міндетін анықтайды. Адамды алдында ұлы істерге күтуде. Адам алғашқы және мәңгілік емес, сондықтан оның тәні өледі, бірақ рух ақиқаты асқақтатылған және құдайландырылған. Адамда таңдау бар: ол биікке жете алады немесе төмен құлайды. Адам неге жетеді, оның ерік-жігері және іс-әрекетімен анықталады. Ол өзінің нәпсісінің және ашуының құлы болып және хайуан деңгейіне түсуге болады. Егер адам нәпсісі мен ашуын құрықтайтын болса, періште дәрежесіне жетеді. Кемелділік дәрежесіне ішкі күрес арқылы жетуге болады. Адамға белгілі жетілу дәрежесіне жету үшін өмір бойы қиын сынақтардан өтуіне тура келеді. Жетілуді қалайтын кез келген адамға өз-өзімен көп жұмыс істеуі керек. Жетілудің белгілі деңгейіне тек рухы мықты және белгілі сынақтардан өткен адамдар көтеріле алады. Сондықтан ойшылдың айтуы бойынша, ең бірінші адамның өз-өзімен күресі бар. Яғни ол адамның трансмутация процесі дейді. Трансмутация процесі адамның өзі туралы ақиқатты тануды талап етеді. Әл-Газали бойынша өзін-өзі тану дегеніміз жаратушыны тануға апарар жол дейді: «Өзіңнен басқа саған жақын ештеңе жоқ, егер өзінді білмесең, қалай сен басқа біреуді немесе басқа нәрсені танысың» [2, 6 б.]. Өзін-өзі тану тек адамның физиологиялық жеке органдарын, яғни нақты және сырт келбетін тануды қажет етпейді. «Сен кімсің?, Және несің?, Қайдан келдің? Қайда барасың? Сенің бақытың неде? Оған қалай жетуге болады?» деген дүниетанымдық сұрақтарға жауап іздеуден бастаған жөн [3, 7 б.].

Ойшылдың айтуы бойынша адамда хайуандық, періштелік, аңдық қасиеттер жасырылған. Ал адамға өзінің адами мәніне қандай қасиеттер тән және қандай қасиеттер саған керек және керек емес екенін анықтау керек. Ең бастысы адамға өзінің жасырынған ішкі мәнін тану маңызды, оны әл-Газали жан немесе жүрек деп айтады. Осы ішкі мәні адамның ақиқат мәні болып табылады. Әл-Газали бойынша адам бойындағының бәрі осы мәнге бағынуы керек, яғни Жүрек, жан немесе рухқа бағынып, оның әскері мен құлы болуы керек. Адамның негізгі мәні арғы өмірден емес, бірақ осы өмірден өтуі тиіс. Ақиқатты тану Жаратушыны тануға негізгі кілт болып табылады.

Әл-Газалидың айтуы бойынша адамды тануда адамның екі нәрседен жаралғанын білу керек. Бірі – сыртқы қабық, яғни тән. Екіншісі – жан немесе жүрек деп атайтын ішкі мән. Әл-Газали ішкі мәнді сыртқы бейнесі арқылы емес, ішкі көзқараспен ғана тануға болатын адам ақиқаты немесе ішкі мән деп атайды. Оның мәні таңқаларлықтай, ол періштелер мәнінен шығады. Рух пен жүректің негізгі түпнегізі әл-Газали бойынша Жаратушы болып табылады. Сондықтан жүректі мистикалық тану дегеніміз Құдайды мистикалық тануға кілт болып табылады. Ойшыл ақиқат рух табиғатының қарама-қайшылығын көрсетеді. Өйткені бұл рух жаратылғандар әлемінен, Құдайдың жаратуынан және бір жағынан бұйрық әлемінен, оған көлем, кеңістік ұғымдары тән емес және бөлінбейді. Жүректегі ішкі күрес сыртқы және ішкі жаулармен болатындықтан, жүректің әскері болып табылатын таным күштеріне мұқтаж. Бұл күштер адам денесінде орналасқан. Философтар ішкі және сыртқы деп екі күшті көрсетеді. Адамның сыртқы күштеріне көру, есту, иіс сезу, дәм сезу және сипап сезу деген бес сезім мүшесі жатады. Басқа күштер – ішкі болып табылады, олар да бесеу: елестету күші, ойлау күші, есте сақтау күші, еске алу күші және суреттеу күші.

Рухты тануда ішкі мәннен өтетін нақты жол бар. Рух ақиқатына тек өз отанынан алшақтап діни саяхат жасағандар ғана келеді. Рухтың келген қастерлі мекені бар. Ол оның отаны болып табылады және сол жақтан саяхат басталады. Саяхат нақты кезеңдерден тұрады. Әр кезең өзінше бір әлем.

Діни саяхаттың бірінші кезеңі бұл сезімдік-танымдық әлем, келесі елестер әлемі, одан кейін қиял әлемі. Сезімдік әлемді рационалды әлем аяқтайды. Рационалды әлемде адам өзі жайлы ақиқатқа жетеді. Адам осы төртінші кезеңде болашақта болуы мүмкін іс-әрекеттерді көре алады. Сонымен қатар әл-Газали бойынша осы соңғы кезеңнен кейін адам періштелік деңгейге жетуіне болады. Адам жетуі мүмкін биіктіктер мен шыңыраулар оның іс-әрекетіне байланысты. Жануарлар терең шыңырауда деп есептеледі, себебі оларда жетілуге жол жоқ, ал адам жануар мен періште аралығында орналасқан дейді. Адам даму арқылы періштелікке жетіп, кері кету арқылы жануар деңгейіне түсуі мүмкін. Егер кімде-кім сезімдік-қиял әлемінен өзіне отан жасап алса, оған ешқашан ақиқат және іс-әрекеттер мәні ашылмайды. Ол рухани тіршілік иесіне айналмайды және рухани адамдардың ойын да түсінбейді, сәйкесінше жетіле алмайды.

Әл-Ғазали бұл ойларын «Ис-әрекеттер таразысы» атты кітабында жалғастырады. Бақытқа тек әрекет білімдерін ұштастыру арқылы ғана жетуге болады. Ол үшін білім дегеніміз не және қандай әрекеттер адамды жетілуге әкелетінін білу керек. Әрекеттер деп әл-Ғазали ішкі қалауларды бағындыруды айтады. «Кім өзінің қалауларын бағындырса, сол шынымен босанады» [4, 14 б.]. Олай болмаған жағдайда адам өз нәпсісінің, қалауларының құлына айналады. Өз-өзімен жұмыс істеу секілді қалауларды бағындырудан басқа әдіс жоқ. Бұл ис-әрекет мақсаты болып табылады. Қалаулармен күресу сананы оның бұғауынан шығуына көмектеседі. Өзіңді қадағалап, жер және аспан патшалықтары жайлы, өзің жайлы және ондағы таңғажайыптар жайлы ойлағаннан «... ол арқылы жердегі өмірде кемелділік пен бақытқа жетеді, өз-өзіңді жеңу мүмкін жағдай, жетілу деңгейлерінің жолы сан жетпес» [5, 17 б.]. Әрекеттер мәні қалауларды жеңуде болып табылады.

Әл-Ғазали бойынша адам білімді үйрену арқылы алады. Бұл жағдайда мұндай білімдер жүректен келетін білімге кедергі болуы мүмкін. Егер адам өзін алған білімдерден тазартып, олармен жүректі толтырмаса, алынған білім ешқандай бүркеу бола алмайды. Адамның сенімі бүркеуге негіз болады. Ондай адамдарға әрекет ақиқатын білу мүмкін болмайды, қарапайым адамдарды оқытатын пікірлер қабыршақтың ішіндегі ядро секілді тек ақиқаттың беті болып табылады. Өз пікірлеріне ғана сүйенетін адамға ақиқат әл ашыла қоймайды. Адамның пікірлері мен қиялдары оған моральға айналады. Негізінен әл-Ғазали рационалды діни білімді шектейді, аяңды жоғары бағалайды. Адам жетілуінің мәнісі ақиқатты мистикалық тануда. Бақытқа жетуде шариғаттың шекарасына бағыну керек. Ал құдай шекарасынан шығушы, надандықтың жеті түрі бар.

Надандықтың бірінші түрі ол – Жаратушыға сенбейтін адамдар. Бұл адам өзі және оның айналасы өздігінен, табиғат заңдарының нәтижесінде пайда болды деп есептейтіндер (жаратылыстанушы ғалымдарды айтады). Олар өздігінен ештеңе білмейді және қалайша басқа заттар жайлы пікір айтады деп айыптайды.

Надандықтың екінші түрі ол – қабірдегі өмірді мойындамайтындар дейді. Мұндай надандықтың себебі адам рухы жайлы білмегендіктен, оның мәңгілік ақиқатын білмеу дейді.

Үшінші түрі адамдардың Жаратушыға әлсіз сенімдерінен. Бұл адамдар Жаратушы біздің ғибадаттарымызға еш мұқтаж еместігіне

күмәнданушылар. Әл-Ғазали Құранға сілтеме жасай отырып, ғибадаттың ең бірінші адамның өзіне керек екендігін айтады. Ауру адамға денсаулығы үшін дәрігердің көмегі керек секілді, мистикалық таным жүрек саулығына керек.

Надандықтың төртінші түрі шариғатты нашар білуде. Білімсіз, надан адамдардың ойы бойынша құдай заңдары жүректі кәріліктен, ашу мен екібеткейліктен тұтас айықтыру жазылғанымен, оның іске асуы екіталай, себебі адам басынан солай жаратылған. Әл-Ғазали бұл жерде құдай заңдарын қалай түсіну керектігін айтады. Құдай заңдары бойынша адам ашу мен құмарлықтарын тәрбиелеп, олар шариғат пен ақылдан асып кетпеуін қадағалап, тоқтату керек. Ойшыл адам кешіруге болатын болмашы күнәларды атайды.

Келесі надандық бойынша адамдар Жаратушы қандай күнә болмасын кешіреді деген аңғалдықпен байланысты. Ойшылдың айтуы бойынша Жаратушы өте қатал әрі қаһарлы, яғни құдай не жер өңдеумен, не саудамен айналыспайтын, білімге ұмтылмайтындарға қатал.

Әл-Ғазали бойынша надандықтың алтыншы түрі жоғарғы жетістікке жеткен адам жасаған күнәлары оған еш жамандық әкелмейді деп ойлайтын өркөкіректік болып табылады. Ал ол адамның күнәсін ашқан адам оған қас адамға айналады.

Жетінші түрі немқұрайлылық пен құмарлықтардан туындайды. Мұндай адамдар тақуа болмайды және олармен сөзбен және болжамдармен араласуға болмайды, тек қылышқа сүйену керек.

Осылай әл-Ғазали кемелдікке жету адамнан өзімен қатты жұмысты талап ететін өте қиын жол екендігін және ол жолды екінің бірі бағындыра бермейтіндігін айтады. Өз-өзіңді жеңуден басқа кемелдікке жетудің басқа жолы жоқ.

Әл-Фараби философиясында жетілуді түсіну мәселесі мен оған жету жолдары реалды жердегі өмірді танумен байланысты. Кемелдікті тануда ең бірінші адамзат болмысының мақсатын анықтайтын адамның міндетін танып алу керек дейді. Ойшылдың айтуы бойынша адам жетілуге табиғатынан ұмтылуы мүмкін немесе ниетіне (ерік-жігеріне) байланысты ұмтылуы мүмкін. «Адамның танымға ұмтылысы» еңбегінде кемелділік жайлы ой қозғай келе адамға екі нәрсе тән дейді, біреуі табиғаттан берілген қасиеттер, екіншісі ниетіне байланысты (қалауына). Заттар біліміне байланысты талпыныстары және соның арқасында мәнге жететін оған жетілуге пайда бере ме, жоқ па деп сұрақ қояды. Неме-

се ақиқатты білу адамдық мәннің кемел жетілуге жететін оның тіршілігінің мәні болып табылады. Оны білу үшін адам адамдық мән деген не, оның кемелділік шегі қандай деген сұрақтарды зерттеуі тиіс. Жоғарыда айтылған еңбекте әл-Фараби Аристотельдің ойын түсіндіре келе, адамға не тән екенін түсіну үшін адам мен адам кемелділігінің мақсатын түсіну керек дейді. Ал бір жағынан әлем мен оның негізі және бөліктерінің мақсаттарын білмей оны түсіне алмайды. Өзіндік мақсат болып табылатын бүкіл ғаламды, оның не үшін өмір сүретіндігін, адамдарға және оның заттарына да тән мақсатты тануды әл-Фараби «ерік» (ниет) бойынша зерттеу деп атап, белгілі бір кемелділікке жету деп атаса болады.

Осы өмірде бақытқа жетуде екінші өмірде игілікке жетуге көмектесетін бөлшекті өмірде адамдарға тән үш затты әл-Фараби атап көрсетеді: бұл теоретикалық игіліктер, ойдағы игіліктер және тәжірибелік өнер. Әл-Фарабидың ойынша тек кейбір заттар ғана табиғатынан игілікке жақын келеді, «... үлкен игілікке қатысы бар және үлкен ойлау қабілеті бар. Және осылай барлық кезеңдермен осылай. Нәтижесінде адамда өнер, этикалық және ойлау игіліктері үлкен күшке ие болады» [6, 13 б.]. Білімге негізделген бұл игіліктерге табиғатынан соған икемді болғандықтан, имамдар мен билеушілер ие. Бұл жерде әл-Фараби Аристотельдің: «Құлдар табиғатынан және еріктерінен құлдар, ал билеушілер табиғатынан әрі еріктерінен билеушілер болады» деген көзқарасына сүйенеді. Әл-Фарабидың ойынша тек билеушілерге үлкен күштің табиғи қасиеттері тән. Бұл игіліктер екі алғашқы жолмен келуі мүмкін: оқу және тәрбие

арқылы. Теоретикалық білімдерге тек таңдаулы адамдар ғана қол жеткізе алады (имамдар, билеушілер немесе теоретикалық білімді қабылдай алатындар). Жалпы бұқара халық теориялық заттарға сену арқылы немесе қиял арқылы ие болады. Әл-Фараби бойынша адам жетілуінің бір жолы ретінде адам мен қоғамның интеллектуалдық дамуын айтады. Өйткені ол адам мен қоғамға жанның Құдаймен қосылуына, жоғарғы бақытқа жетуіне жол көрсетеді.

Тәжірибелік өнер мен тәжірибелік игіліктерге қатысты айтатын болсақ, олар адамдардың өздеріне тән әдеттерді қайталауынан туындайды дейді. Бұл екі әдіспен жетеді: «... сезім мен басқа да шешімдерге әсер ететін сендіруші шешімдерге байланысты, осы ерекшеліктермен байланысты әрекеттерді өз еріктерімен атқаратын...» [7, 319 б.], олар игере бастаған, теоретикалық білімдерді қабылдауға қарсыласатындарға, күштеу арқылы қолданылатын әдіс [8, 323 б.]. Философ өз еңбектерінде әрқашан ақиқатты тану арқылы болатын, яғни адамның өзін әрқашан жетілдіру арқылы ғана кемелділікке жете алатындығын айтады. Әл-Фараби философиясы білім мен интеллектуалдық қабілеттерді дамыту арқылы жетілуді көрсететін тұжырымдамалық көзқарас болып табылады.

Екі ойшылдың мақсаттар бірлігі оған жетудің әртүрлілігін көрсетеді.

Әл-Фараби бойынша таным сыртқы әлемге бағыттталып, сол арқылы адам кемелділікке жетсе, әл-Газали бойынша таным адам жанын тануға бағытталған және сол арқылы адам құдайлық ақиқатты таниды, яғни ақиқат кемелділікке жетеді.

Әдебиеттер

- 1 Идеалы аль-Фараби и социо-гуманитарное развитие современного Казахстана. – Алматы, 2014. – С. 9.
- 2 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси «Основы духовности». – С-П., 2008. – С. 6.
- 3 Там же, с. 7.
- 4 Абу Хамид Мухаммад аль-Газали ат-Туси «Весы деяний». – С-П., 2008. – С. 14.
- 5 Там же, с.17
- 6 Аль-Фараби «Указание пути к счастью» в кн. «Социально-этические трактаты». – Алматы: Наука, 1973. – С.13.
- 7 Там же, с. 319.
- 8 Там же, с. 323.

References

- 1 Idealy al'-Farabi i socio-gumanitarnoe razvitie sovremennogo Kazahstana. – Almaty, 2014. – S. 9.
- 2 Abu Hamid Muhammad al'-Gazali at-Tusi «Osnovy duhovnosti». – S-P., 2008. – S. 6.
- 3 Tam zhe, s. 7.
- 4 Abu Hamid Muhammad al'-Gazali at-Tusi «Vesy dejanij». – S-P., 2008. – S. 14.
- 5 Tam zhe, s.17
- 6 Al'-Farabi «Ukazanie puti k schast'ju» v kn. «Social'no-jeticheskie traktaty». – Almaty: Nauka, 1973. – S.13.
- 7 Tam zhe, s. 319.
- 8 Tam zhe, s. 323.